

Kielen vaihtelua nykylukiolaisille

Sitä mukaa kuin vanhojen kansanmurteiden rinnalla on Suomessa lähes kahdenkymmenen viime vuoden aikana alettu tutkia uudempia puhekielen muotoja, on ruvettu puhumaan kielellisestä vaihtelusta. Sosiaalitaustaista vaihtelua on pyritty erittelemään ja suhteuttamaan jo vanhas-

Äidinkielen opetus

taan tunnettuun, alueelliseen vaihteluun. Dialektologian alue on siten laajentunut: perinnäisen murteentutkimuksen rinnalle on syntynyt uusi tutkimussuunta, jota ulkomaisten mallien mukaan on ruvettu kutsumaan sosiolingvistiikaksi. Vanhan ja uuden suunnan kosketuskohdat ovat kuitenkin osittain varsin läheiset; perinnäistä murteentutkimusta voisi jopa pitää eräänlaisena esisosiolingvistisenä suuntana sillä perusteella, että senkin tutkimuskohde on tietysti sidoksissa sosiaaliseen taustaansa. Tutkimussuuntien erot juontuvat perimmältään tuon sosiaalisen taustan erilaisuudesta: perinnäisen murteentutkimuksen kohteena on kieli, joka useimmiten on varsin yhtenäisen talonpoikaisyhteisön hengen tuote, kun taas sosiolingvistiikka pyrkii selvittämään uusia, sosiaalisen taustan mukaan kirjavia kielimuotoja.

Kielen murrosta ja sen merkitystä kielitieteelle on hahmotellut jo 1966 Erkki Itkonen teoksessaan »Kieli ja sen tutkimus» (s. 127—128). Hänen ajatuksiinsa on edelleen helppo yhtyä. Uuden tutkimussuunnan ohjelmanjulistus »Yleiskielen muros-vaiheen tutkimus» on taas Terho Itkosen käsialaa vuodelta 1965 (julkaistu »Kansallisten tieteiden kehittämissuunnitelmassa 1966—80»), ja hänen ohjaamanaan valmistui Helsingin yliopistossa jo 1960-luvun lopussa kolme pro gradu -työtä kaupunkien puhekielestä. Itkosen aloite johti 1972, varsin pian amerikkalaisen William Labovin sosiolingvististen pioneeritutkimusten jälkeen, hankkeeseen, jolla on raskaanlainen nimi »Nykysuomalaisen puhekielen murroksen tutkimus». Tutkimustyön johdossa ovat olleet aluksi Terho Itkonen ja Heikki Paunonen, myöhemmin nimenomaan Paunonen, ja sen lopputulokset ovat hahmottumassa.

Paitsi yliopistollisen tutkimuksen kohteena on kielellinen vaihtelu nykytavalla käsitettynä saanut jalansijaa muuallakin. Aihe on ilmaantunut joidenkin yliopistojemme suomen kielen opinto-ohjelmiin, mutta se tulee puheeksi jo varhemmassa koulutusvaiheessa, tänä keväänä kurssi-muotoisen lukion ensi kertaa päättävien

äidinkielen oppimääräsuunnitelmassa, sen 3. kurssissa. Tarkastelen, miten tuon kurssin sisältö on kielen vaihtelun osalta esitetty seuraavissa kirjasarjoissa (sulkeissa kustantaja ja lyhenne, jota olen oppikirjasta käyttänyt): Kieli ja kirjallisuus (Kirjayhtymä, KK), Lukion kielentaito (Otava, LK), Uuden lukion äidinkieli (Werner Söderström Osakeyhtiö, LÄ) ja Äidinkielen sampo (Weilin + Göös, ÄS). Kun kirjojen tekijät ovat olleet sidoksissa kouluhallituksen oppimääräsuunnitelmaan, on syytä ensin tarkastella sen sisältöä varsinkin kielen vaihtelun osalta.

Kolmannen kurssin otsikko kuuluu oppimääräsuunnitelmassa (»Lukion äidinkielen kurssimuotoinen oppimääräsuunnitelma») kokonaisuutena »Kielen vaihtelua; kaunokirjallisuuden aihepiirejä ja lajeja». Sen selvennys on varsin kirjallisuuspainotteinen:

Kurssilla tarkastellaan kielen vaihtelua sekä kirjallisuuden lajeja ja keinoja. Kaunokirjallisuutta luetaan runsaasti aihepiireittäin valittuna. Luetun on tarjottava mahdollisuuksia erilaisille ongelmanasetteluille ja pohdinnoille sekä esteettisille elämyksille. Oppilas kehittää itseilmiaisuaan puhe- ja kirjoitustilanteissa. (Mts. 13.)

Kurssin tavoitteena on, että oppilas

- oppii vertaamaan samasta aiheesta kirjoitettuja tekstejä ja pohtimaan niiden erilaisuuden syitä
- ymmärtää, että aihetta voidaan lähestyä eri tavoin
- osaa puhua ja kirjoittaa tilanteeseen sopivalla tavalla
- syventää tietojään kielen vaihtelusta
- uskaltaa kokeilla erimuotoista kirjoittamista sekä ilmaisupuhuntaa
- tuntee myös kuvitteellisen kirjoittamisen ja ilmaisupuhunnan keinoja. (Mp.)

Tavoitteisiin pitäisi oppisisältöjen mukaan kielen (vaihtelun) osalta päästä, kun tunnetaan kielen

- sosiaaliset
- alueelliset
- yksilölliset
- tilanteiset vaihtelut. (Mp.)

Kohdan »Opetusjärjestelyt» lopuksi on mainittu seuraavasti:

Kielen erilaisiin vaihteluihin tutustuminen tukee samalla tavoin ymmärtämyksen ja suvaitsevuu den kasvua kuin kurssin kirjallisuuden opiskelu. Se luontuu hyvin projektityöskentelyksi: oppilaat keräävät ja järjestävät aineistoa sekä esittelevät tulokset toisille. (Mts. 14.)

Kielen vaihtelun osalta saattaa panna merkkeille ainakin yhden seikan, joka on aiheuttanut kirjavuutta eri oppikirjojen välille. Kun oppisisällöissä on kysymys puhutun kielen vaihtelusta, niin tavoitteissa, heti niiden ensimmäisessä kohdassa, on sellaista (esim. samaa aihetta käsittelevien tekstien erittely), joka selittyy enintään välillisesti puhutun kielen kautta. Kaikki kirjantekijät ovat ratkaisseet pulman perimmältään samalla tavalla: lähtemällä tavoitteiden pohjalta ja pane malla — aivan oikein — pääpainon puhutun kielen esittämiseen. Niin LK:ssa kuin LÄ:ssä on pidetty tarkoin erossa puhutun ja kirjoitetun kielen muodot, mikä on selvästi ryhdistänyt esitystä. Aivan yhtä hahmokkaita eivät ole KK:n ja ÄS:n esitykset. Edellisessä on sijoitettu keskelle puhutun kielen muotoja kappale »Instituutioiden kieliä», jossa on puhe lähinnä laki- ja uskonnollisesta kielestä. Jälkimmäisessä on taas, jaksossa »Kielen vaihtelut», epäjohdonmukaisesti sekaisin sekä puhutun että kirjoitetun kielen rekistereitä mutta niiden lisäksi jopa lapsen kielenoppimista käsittelevä kappale (»Ihmisen kieli — ainutkertainen perintö»), joka ei nähdäkseni lainkaan sovi asianomaiseen kohtaan.

Paitsi 3. kurssin tavoitteiden ja oppisisältöjen jonkinvertaisesta vastaamattomuudesta on kirjavuutta koitunut siitä, että sosiaalitaustainen kielen vaihtelu on, 3. kurssin vahingoksi, useimmissa kirjasarjoissa sijoitettu joko kokonaan tai osittain 6. kurssiin, jonka oppisisällöissä on kielentutkimuksen näkökulmien kokoaavaa tarkastelua, mm. kielen tarkastelua yhteisön kannalta. LK-sarjassa on nähdäkseni paras ratkaisu: kielen vaihtelun

eri muodot on käsitelty kokoavasti 3. kurssissa ja 6. kurssissa vain lyhyesti se, mitä sosiolingvistiikalla ymmärretään.

Puhutun kielen muotojen johdannoksi olisi eri oppikirjoihin toivonut kappaletta, jossa olisi selvitetty kielen vaihtelun taustaa tekemällä esim. ero käyttäjittäisen ja tilanteittaisen vaihtelun välillä. Tuolta pohjalta, varsinkin jos käyttäjittäistä vaihtelua olisi vielä eritelty, koko kielen vaihtelun esitys pysyisi ryhdissä ja asia hahmottuisi lukijoille paremmin kuin ilman johdantoa. LK-sarjassa on nähdäkseni johdannossa osuttu olennaiseen, ja kun siinä on lisäksi ansiokas esitys murteen käsitteestä, on esitystä kaikkineen pidettävä hyvänä. Parista pikku rikkeestä tekee mieli huomauttaa. Tekstin viereinen sisällönotsikko »Kieli kertoo käyttäjittään» (I s. 211) kertoo vain osan tekstin sisällöstä, jossa on myös tilanteittaisen vaihtelun käsitteilyä. S. 213 taas mainitaan huomion kiintyvän esim. hämäläisten le veään diftongiin. Kun kolmesta esimerkistä vain yksi (*miäs*) on oikea, koululaislukija voi joutua ymmälle; hän tuskin osaa ottaa huomioon korjausluvussa satuneita kömmähdyksiä. KK-sarjassa on lukijaa johdatettu aiheeseen aluksi (I s. 194) samaan tapaan kuin LK-sarjassa. Tosin on puhuttu »kielen tilanne- ja käyttäjäkohtaisesta sekä alueellisesta vaihtelusta» LK-sarjan kahtiajaon asemesta, jolloin alueellinen vaihtelu on — syystä kyllä — luettu käyttäjittäisen vaihtelun alalajiksi. Tuon »yhteisen» alun jälkeen on laveasti puhuttu vaihtelun eri muodoista tilanteittaisesta vaihtelusta lähtien; sosiaalitaustaista vaihtelua on selvitetty laajasti, ja alueellisen vaihtelun kautta päädytään yleiskielen kaikkia suomalaisia yhdistävään merkitykseen. Esityksessä on sinänsä ansioita, mutta johdannoksi se on liian laaja. LÄ-sarjan kielen vaihtelua koskeva osuus poikkeaa sikäli kaikista muista, että alussa on kirja- ja puhekielen eroista laajahko kuvaus, jonka viimeisessä kohdassa puhutaan kielen vaihtelusta esim. puhujien kotiseudun, iän, ammatin ja tilanteiden mukaan. ÄS:ssa taas ei var-

Äidinkielen opetus

sinaista johdantoa ole, ellei sellaiseksi katsota ensimmäistä lukua, jossa — mielestäni kyllä varsin hämärästi ja väkimmäisesti — on lähdetty selvittämään kielen moninaisuutta Samuli Parosen aforismin »Maailma on sana» pohjalta.

Missä järjestyksessä puhutun kielen eri muodot otetaan käsiteltäväksi, ei ole samantekevää. Luonnollista on aloittaa alueellisesta vaihtelusta, varsinkin kun paikallismurteet ovat vanhin puhutun kielen laji ja kun vasta niiden pohjalta on ymmärrettävissä esim. sosiaalitaustainen kielen vaihtelu. Tämä seikka on johdonmukaisimmin otettu huomioon LK-sarjassa. KK-sarjan johdannossa edetään nurinkurisesti sosiaalitaustaisesta vaihtelusta paikallismurteisiin; puhekielen eri muotojen käsittelyssä sen sijaan on kyllä paikallismurteet — aivan oikein — sijoitettu ennen sosiaalitaustaista käyttäjittäistä ja tilanteittaista vaihtelua, mutta ennen kaikkia näitä on kuitenkin esitys slangista ja ammattikielistä, jopa mainitsemani jakso »Instituutioiden kieliä», joka ei nähdäkseni lainkaan sovi tuohon kohtaan. LÄ- ja ÄS-sarjassa on taas sosiaalitaustaista vaihtelua käsitelty sekä ennen paikallismurteita 3. kurssissa että niiden jälkeen, 6. kurssissa.

Vanhat kansanmurteemme on esitelty jaksoissa, jotka on otsikoitu joko »paikallismurteiksi» (KK ja ÄS) tai »alueelliseksi murteiksi» (LK) tai, kuten vanhastaan, »suomen murteiksi» (LÄ). Kaikkia nimityksiä näkee käytettävän, ja kaikkien käyttöä voidaan perustella — vahvasti myös sitä, että yhä edelleen rajoitetaan »suomen murteet» tarkoittamaan vain vanhoja kansanmurteita. Käsiteltävissä ei ole suuria eroja eri kirjojen välillä, ja esiteltävänä on mm. seuraavanlaista ainesta: murrejaotus karttoineen (kartta olisi ollut syytä piirtää kuten LK- ja LÄ-sarjassa niin, että siitä olisi näkynyt kaakkoismurteiden alue ennen viime sotiä; liian suurpiirteistä on taas ollut KK- ja LÄ-sarjan tavoin jättää lounaiset välimurteet merkitsemättä), esitys suomen murteiden tai yleensä murteiden muotou-

tumisesta, murrepiirteitä tai vain murrenäytteitä, esimerkkejä murteen käytöstä kaunokirjallisuudessa. Kaikki tuo aines puoltaa paikkaansa. Aiheen tärkeyden korostamiseksi, jopa opiskeluhulun parantamiseksi olisi ollut tähdellistä puhua myös siitä, millä tavoin kirjakieli pohjaa murteisiin ja miten se yhä edelleen, lähinnä sanastoonsa, saa lisää vanhasta kansankielestä. Tuon merkittävän näkökulman on Martti Rapolaa siteeraten esittänyt vain ÄS. Toinen, kaikkia esityksiä häiritsevä seikka on se, että yksikään murrenäyte ei ole litteroitua aitoa murretta. LK:ssa on jopa tyydytty pelkkiin kaunokirjallisuuden katkelmiin, KK:ssa ja LÄ:ssä lähinnä murreasuisiin, sinänsä hauskoihin sananparsiin ja ÄS:ssä kirjoitettuun murteeseen, »Suomen kansan murrekirjan» näytteisiin. Puutteen voivat opettajat kyllä helposti korvata antamalla oppilaiden kuulla aitoja nauhoitettuja murrenäytteitä. Näiden yleishavaintojen lisäksi voidaan sarja sarjalta ottaa puheeksi vielä ainakin seuraavat seikat.

KK on ainoa sarja, jossa kansallisen kulttuurin näkökulmaa on avarrettu kielestä kansatieteeseen ja kiinnitetty huomiota tapauksiin, joissa jako Länsi- ja Itä-Suomeen koskee myös monia kansatieteellisiä ilmiöitä. Näkökulman avarrus on esityksen ansioita. Ansioiden vastapainona on kuitenkin joukko eräitä yksityiskohtia koskevia rikkeitä ja epätarkkuuksia. Murrejaosta ei käy ilmi, mikä on länsi- ja itämurteiden raja; viittaus siihen, että tuo raja on kulkenut — paitsi pohjoisessa — lähellä Pähkinäsaaren rauhan rajaa, on liian ylimalkainen, vaikka pitääkin paikkansa joidenkin piirteiden osalta. Kun keski- ja pohjoispohjalaiset ja peräpohjalaiset murteet niiden erilähtöisistä komponenteista huolimatta ovat läntisiä päämurteitamme ja kun länsisavolaiset murteet ovat osa savolaismurteita, olisi seuraavassakin formuloinnissa toivomisen varaa:

Länsimurteiden puolella ovat lounais- ja hämäläismurteet sekä Etelä-Pohjanmaan murre, itämurteiden puolella savolais- ja

kaakkoismurteet päämurteitamme. Kun asutus yhä vain laajeni, syntyi seka- ja siirtymämurteita. Peräpohjolan murteisissa, keski- ja pohjoispohjalaisissa sekä länsisavolaisissa murteissa on sekä itäisiä että läntisiä murrepiirteitä. (KK I s. 211.)

Sivuutan kokonaan sanastollisten murrepiirteiden esitykseen sisältyvät monet virheet ja muut heikkoudet ja kiinnitän huomiota pariin äänneopin seikkaan. *Me*-pronominin genetiivimuodot ovat huono esimerkki *r*:n heikkoasteisesta edustuksesta, koska puhtaissa länsimurteissakin on samanlaisia muotoja (esim. *meijän*) kuin itämurteissa; *r*:llinen variantti *meirän* on kaiken lisäksi jätetty täysin mainitsematta. *Maa*, *pää*, *kalaa*, *leipää* -sanojen avulla osoitettu länsi- ja itämurteiden vokaaliston ero on itämurteisten varianttien osalta puutteellinen: tavallisista varianteista puuttuvat *mua* ja *piä*, ja kun kerran on mainittu *leipeä*-muoto, olisi pitänyt mainita myös muoto *ka(h)loa*.

LK-sarjassa on selvitetty toisaalta kahden murteen välistä, toisaalta kielen ja murteen välistä rajankäyntiä mutta lisäksi suomen murteiden muotoutumista. Esitys on kaikkineen kyllä ansiokas mutta ainakin murteiden muotoutumisen osalta liian laaja, varsinkin kun sama asia tulee esityksi paitsi tekstissä myös kartassa ja sen selityksissä. Silti esityksessä muutoin on näkökulmia paikallismurteisiin yllättävän vähän.

LÄ:ssä pohditaan murteiden muotoutumista yleiseltä kannalta, mutta jätetään — ihme kyllä — suomen murteiden muotoutumisen esitys aivan alkuasteelle viittaamalla vain oletettaviin kantasuomalaisiin murresuhteisiin; esitys oikeastaan pysähtyy siihen, mistä sen vasta pitäisi alkaa. Sinänsä kelvollisessa murrekartassa kiintyy huomio kohtiin, joissa on poikettu perinnäisistä rajalinjoista. Kaakkoismurteiden ja eteläsavolaismurteiden välimurteet sekä kaakkoismurteiden ja itäsavolaismurteiden välimurteet on vastoin nykyisin vallitsevaa käytäntöä liitetty savolaismurteisiin. Pohjoisessa on taas itämurteisiin kuuluva Posio viety länsimurteiden puolelle, vaikka raja pitäisi vetää

niin, että Posion lisäksi jopa Pudasjärvi ja osa Ranuaakin jäisivät itämurteiden puolelle (ks. Räisänen, Kainuun murteiden äännehistoria I s. 11—13). Murrepiirteiden esittelystä on vikana oikeastaan vain se, että äännevariantteja on joissain tapauksissa turhan paljon (esim. persoonapronomineista olisivat länsimurteista riittäneet *me* ja *te*, *d*:n vastineista *r* ja *l*); vähempiin variantteihin tyytyminen tuollaisissa tapauksissa tuottaa opetuksessa varmasti paremman tuloksen kuin kaikkien, harvinaistenkin varianttien tarkka kirjaaminen. Murreasuisten sananparsien esitykseen on lipsahtanut käsittämättömiä virheitä. Lounaismurteisiin sijoituista sananparsista vain viimeinen on lounaismurretta (muut neljä ovat lounaisista välimurteista); peräpohjalaismurteita edustamassa on yksi sananparsi («Hukkam [= turhaan] piika toivo ku hen trenkki toivo, tietä hen trenki muutonki saavas») Karunasta, siis selvistä lounaismurteista. Joissakin valinnoissa on taas se heikkous, että sananparsi ei kieliasultaan ole mitenkään tyypillinen asianomaiselle murteelle. Esim. Töysästä kirjattu »Tuakko, viäkkö, otakko vai annakko?» saataisi edustaa kaikkia niitä länsimurteita, joissa ensi tavun diftongit ovat avartuneet. Suomen murteiden esityksen lopussa on kaksi runoa: Hj. Nortamon »Jeskandeer» ja Kalle Väänänen »Rakkaavesta». Näin on LÄ tullut esitelleeksi varsinaiset murrekirjailijat ja niistä parhaat. Ihme, ettei tuo hyvä ajatus ole juolahtanut muiden oppikirjantekijöiden mieleen.

Ihme on mielestäni sekkin, ettei ns. šibolletteja, murteenmatkimuksia, ole hyödynnetty muissa sarjoissa kuin ÄS:ssä; muutoin näkee esityksissä kyllä jopa kei-notekoisien tuntuksia hauskenuksia. Ansiona pidän sitäkin, että ÄS:ssä on murrejaottelua erittelemällä päädytty jaottelun ääripäähän, yksilönmurteisiin; ääripäiden osoittaminen on nähdäkseni tärkeää, jotta oppilaat täysin ymmärtäisivät murteiden ja varsinkin murrejaotuksen luonteen. Puutteeksi taas on katsottava se, ettei ÄS:ssäkaan selvitetä kysymystä suomen murteiden muotoutumisesta ja ettei

Äidinkielen opetus

mainita, mitkä ovat länsi- ja mitkä itämurteita, vaikka jopa esitetään lännen ja idän välisiä kielellisiä eroja.

Vaikeampaa kuin vanhojen kansanmurteiden osalta on eri oppikirjojen vertailu kielen sosiaalitaustaisen vaihtelun, sosiaalisten murteiden osalta, jota sanontaa yleensä on käytetty mutta jonka käyttöä kielitieteellisessäkin tekstissä ei ilman muuta voida pitää aiheellisena, kuten olen huomauttanut Vir. 1982 s. 334. Vaikeus johtuu paljolti siitä, että tuo aines on yleensä hajotettu kahteen kurssiin (ks. edeltä), mutta varmasti siitäkin, että uuden tutkimussuunnan tulokset ovat Suomessa vasta kysymässä esittämiskuntoon. Ei ihme, että selvästi hallituimpaan tulokseen on päästy LK:ssa, jossa kirjoittajana on ollut Heikki Paunonen, tutkimussuunnan kokenein harrastaja Suomessa. Siinä on aluksi hahmoteltu sosiaalisten murteiden syntyä 1800- ja 1900-luvulla tapahtuneiden yhteiskunnallisten ja sivistyksellisten muutosten pohjalta, selvitetty sitten noiden murteiden tehtäviä, kielikomponentteja sekä niiden vaihtelua eri sosiaalisten muuttujien mukaan ja lopuksi käsitelty kysymystä, miten alueellisten murrepiirteiden arvostus eri maissa vaihtelee. Esitystä leimaa eräänlainen varovuus, mikä näkyy myös siinä, ettei vastaa hahmotettuja tutkimustuloksia käydä yksityiskohtaisesti esittelemään. Ratkaisua pidän onnistuneena. Esitys olisi nähdäkseni entisestään parantunut, jos viimeinen kappale jossain määrin hämärine ajatuksineen olisi jätetty pois. (Kappale loppuu näin [s. 222]: »Se, millaisia kielellisiä valintoja kukin meistä tiedostamattaankin tekee, riippuu siitä, millaisia tavoitteita pidämme yleisemminkin tavoittelemisen arvoisina ja millaisiin ryhmiin haluamme samastua ja tulla samastetuksi. Viime kädessä jokainen on myös oman puhekielensä seppä.») Esitykseen liittyy kolme kaaviota. Niistä sivun 225 yläalaidassa oleva on turha, koska sama asia (nykysuomalaisen puhekielen komponentit) käy ilmi sivun 221 kaaviosta. Sivun 225 alalaidassa olevien pylväsdiagram-

mien tulkinta jää taas arvailuksi, kun teksti on puutteellinen.

ÄS:ssakin on sosiaalisten murteiden esittely pääosin keskitetty, ei kielen vaihtelua koskevaan kohtaan kuten LK:ssa vaan 6. kurssiin sosiolingvistiikan yhteyteen (jakson pääotsikkona »Kielitieteen suunnanmuutos«). Siinä on paljon samoja aineksia kuin LK-sarjassa, mikä on ymmärrettävää, varsinkin kun lähdeaineistona on ollut Heikki Paunosen johtaman puhekielen murroksen tutkimuksen väliraportteja. Lopputulos ei nähdäkseni kuitenkaan ole yhtä ehyt kokonaisuus, eikä kaikkia yksityiskohtia näy kunnolla sisäistetyn. Esim. III s. 50—51 sanotaan seuraavasti:

Myös maantieteellisiä eroja on: helsinkiläisten sosiaalisissa murteissa on enemmän kirjakielisyyksiä kuin maaseudulla asuvien. Tämä johtuu siitä, että maaseudulla — myös maaseutukaupungeissa — alueellisten murteiden vaikutus tuntuu edelleenkin vahvana. Niinpä esimerkiksi Tampereella hämäläismurteen piirteitä kuulee pitkälle koulutettujenkin puheessa.

Yrittämättä edes keksiä asiantilan todellista syytä edellä on tyydytty vain toteamaan, että helsinkiläisten sosiaalisissa murteissa on enemmän kirjakielisyyksiä kuin esim. tamperelaisten sosiaalisissa murteissa, koska näissä taas on enemmän murteellisuuksia kuin helsinkiläisten sosiaalisissa murteissa!

LÄ-sarjassa olisi ollut hyväksi, jos kielen käyttäjittäinen ja tilanteittainen vaihtelu olisi erotettu paremmin toisistaan. Nyt noita asioita on käsitelty kahdessa kohdassa (kursseissa 3 ja 6), kuitenkin niin, että 3. kurssissa on pääpaino käyttäjittäisen ja 6. kurssissa tilanteittaisen vaihtelun esityksessä. Käyttäjittäistä vaihtelua esiteltäessä on paljolti turvaututtu englantilaisen tutkimuksen tuloksiin ja oikeastaan vain niistä käsin pyritty josain kohdin silmäilemään suomen oloja. Menettely on ymmärrettävissä, koska oma sosiolingvistinen tutkimuksemme on vielä kovin nuorta. Vieraiden kieliolojen tulokset tuskin kyllä innostavat suomalaisia lukiolaisia aiheeseen.

KK-sarjassa on selvemmin kuin muissa pyritty noudattamaan oppimääräsuunnitelman koko maailmaa syleileviä tavoitteita. Sosiaalitaustaista kielen vaihtelua on käsitelty ensinnäkin 3. kurssissa, sen jonkinlaisessa johdannossa »Meidän ja muiden kieli» sekä kappaleissa »Paikallismurteista aluepuhekieliin» ja »Yksi ihminen, monta kieltä» mutta laajasti niin ikään 6. kurssissa, otsikkona »Kieli yhteisön näkökulmasta». Tuo näkökulma onkin avara. Siinä on baskien kielipolitiikkaa, eri kielten ja kielenkäyttötapojen arvostusta eri aikoina, runonsäkeitä kielen vallasta, ranskalaisen kirjeenvaihtajan ajatuksia suomalaisten politiikkojen kielenkäytöstä, sosiolingvistiikkaa mikro- ja makrotasoisineen, tuloksineen ja tulosten tulkintoineen, kielisosiologiaa ym. Jotta etäisimmätkin tavoitteet olisi saatu kirjatuksi, on arveltu (I s. 194) sosiolingvistiikan tulosten pohjalta ehkä vielä voitavan ratkaista jopa joitakin yhteiskunnan ongelmia. Sinänsä on tietysti hyvä, että aiheet tarkastellaan ennakkoluulottoman avarakatseisesti. Olisi kuitenkin koko ajan pidettävä jalat tukevasti maassa, selvitettävä ainakin perusasiat sekä pidettävä huoli, ettei ongelmien esittelystä menä meriä edemmäs kalaan. Kun Suomella on esim. itsellään ratkaisematta sellainen kysymys kuin lappalaisten kieliongelma, on baskien esimerkki kaukainen. Seuraa- via ajatuksia en liioin ymmärrä:

Kuitenkin vasta 1970-luvulla, sosiolingvistiikan ansiosta, päästiin niin pitkälle, että opittiin arvostamaan eri sosiaaliryhmien ja ammattien erilaista kielenkäyttöä ja ymmärrettiin kielen tilanteisen ja käyttäjäkohtaisen vaihtelun arvo. Arvostusten muuttumiseen ovat tietysti vaikuttaneet myös yhteiskunnan muuttuminen ja sen eri jäsenten tasa-arvoisuuden lisääntyminen. (III s. 65.)

Tuollaisia selväpiirteisiä arvostuksen muutoksia ei nähdäkseni kuitenkaan ole ollut, ja jos joku olisi kuviteltuun anti-kvaariseen tapaan ajatellut, hän ajattelisi ilmeisesti niin edelleenkin sosiolingvistiikasta ja yhteiskunnallisista muutoksista huolimatta. (Ks. Vir. 1983 sivun 24 alavii-

tettä; siinä olen kritikoinut Heikki Paunosen Tietolippaassa 88 s. 138 esittämiä ajatuksia, jotka näyttävät ohjailleen KK-sarjan esitystä tuolta osin.) III s. 70 sanotaan, että sosiolingvistiikan »yksi ansio on ollut se, että se on kiinnittänyt huomiota puhekieleen». Ihmetyttää, mistä tämä ajatus on peräisin, kun fennistiikkamme keskeisiä tutkimuskohteita on 1800-luvun lopulta lähtien ollut juuri puhekieli. Puhekielen murrokseen se on kyllä kiinnittänyt huomiota, mutta sehän on tuiki erilainen asia. Mts. 71 on taas kohta, joka ei kritiikikseen kaipaa tekemääni kursivoitua enempää kommentteja:

Kun kielen vaihtelua on ryhdytty selittämään ja sen merkitystä pohtimaan, on havaittu, etteivät kieltä koskevat tiedot yksinään riitä. Ne on liitettävä yhteiskuntaa ja sen rakennetta koskeviin tietoihin ja näkemyksiin. Jos näin tehdään, voidaan esimerkiksi nuorison kielen erilaisuus tulkita siten, että nuoriso haluaa sen avulla osoittaa poikkeavansa muista yhteiskunnan ryhmistä. Se ei halua kielen-säkään avulla osoittaa kuuluvansa yhteisöön, *joka ei toistaiseksi ole tarjonnut sille mitään.*

Vaikka KK:n sanomaa ei kaikin osin voi hyväksyä, se etenee sulavasti ja johdonmukaisesti. Vuolaus ei ole kuin seuraavassa kohdassa johtanut pahanpuoleiseen toistoon:

Useimmat sosiolingvistiikan tulokset ovat kuvailevia. Ne kertovat, miten puhe muuttuu haastateltavien sukupuolen, iän, koulutuksen, aseman ja roolin mukaan. Ne luokittelevat puhetilannetyyppejä sekä ryhmäkieliä. Tulokset osoittavat, miten puhekieli vaihtelee koulutuksen, iän, sukupuolen ja ammatin mukaan. (Mts. 70.)

Kielen tilanteittaista vaihtelua on niin ikään käsitelty kaikissa oppikirjasarjoissa. Esitykset eivät paljon poikkea toisistaan. On selvitetty, mitä ymmärretään kielellisillä rekistereillä ja miten nuo rekisterit vaihtelevat puhetilanteittain, varsinkin muodollisen ja epämuodollisen puhetilanteen mukaan. Aivan oikein on ollut saman tien korostaa puhetilanteiden jatkumonaisuutta. Yleensä on muistet-

Äidinkielen opetus

tu huomauttaa siitäkin, ettei puhekieliä voi — ottamatta huomioon puhetilannetta — panna arvojärjestykseen. Kun on otettu kovin vapaamielinen kanta eri puhekielen muotojen valintaan, olisi luullakseni ollut hyvä korostaa sivistyneen puhekielen merkitystä julkitilaisuuksien kielenä ja asiallisena keskustelukielenä enemmän kuin yhdessäkään oppikirjassa on tehty. Oppikirjat joutuvat tahtoen tai tahtomattaan ohjaamaan kielenkäyttöä, ja siksi olisi aihetta osoittaa, kuinka tuolla puhekielen lajilla on oma tehtävänsä kirjakielen ja rennompien puhekielen lajien silloittajana. Lähtökohdaksi olisi sopinut vaikka Terho Itkosen tarkastelu kirjassa »Näillä näkymin», 2. p. s. 48—49. Puhekulttuuriakin voi kehittää, aivan kuten kirjoituskulttuuria.

Suurin ero eri kirjasarjojen välillä tilanteittaisen vaihtelun esityksessä on oikeastaan puhuttelutapojen kohdalla: joissakin sarjoissa nuo asiat sivuutetaan lähes kokonaan, mutta ainakin LK-sarjassa asia tulee esille jopa turhan laajasti ja kahteen kertaan (I s. 231—234, IV s. 18—26).

Myös slangista on oma lukunsa joka sarjassa. Esityksissä kuvataan slangin olennusta ja erilaisia slangilajeja lähtökohtana tietysti nuorisoslangi. Lopputulos eri kirjasarjoissa on varsin samanlainen, ÄS:ssä kuitenkin ehkä vähän huonompi kuin muissa sen vuoksi, että siinä ei lainkaan käsitellä slangin syntyhistoriaa. LK-sarjassa tuo osuus jakson kokonaisuuteen nähden on taas nähdäkseni liian laaja.

Seuraavassa joitakin otteita eri kirjasarjoista osastoon »Jyviä ja akanoita»:

Naisten keskimääräistä yleiskielisempi puhetapa taas selittyy siten, että naiset on kasvatettu hyväksymään yhteiskunnan säännöt. (KK III s. 71.)

Tyypillistä niin ammattikielille kuin slangeilte kuitenkin on, että ne poikkeavat sanastoltaan yleiskielestä. Siksi potilaan saattaa olla vaikea seurata kahden lääkärin neuvonpitoa, vaikka hänen omahenkensä olisi hilkulla --. (LK I s. 223.)

Vain Helsingissä puhutulla slangilla on

eniten muusta kielestä erottuvia piirteitä. (LÄ I s. 247.)

Ennen näkemättömän vilkas muuttoliike on vieroittanut huomattavan kansanosan maanviljelijän ja kalastajan elämänpiristä. (LÄ I s. 250.)

Kielessämme on säilynyt ilmaisuja, jotka ovat peräisin meille jo vieraaksi käyneestä elämänpiristä, mutta joiden sisältöä emme tule ajatelleeksi tältä kannalta. Me emme metsästä päivittäin, mutta silti me *ajamme takaa* jotakin ajatusta, *pääsemme jutun jäljille, ongimme* tietoomme salaisuuksia --. (ÄS I s. 197.)

Samoin maaltamuuton seurauksena (!) saattaa kaupungeissa kuulla monien murteiden piirteitä, mikä ei aina murteen käyttäjälle ole ongelmatonta. (ÄS I s. 208.)

Ja vaikka nykyään on esitetty olettamuksia, että murteet ovat yhdenmukaistavien tekijöiden vuoksi vaarassa, niin kaunokirjallisuus todistaa toista. 70-luvun romaaneissa murteiden käyttö on ollut paremmin sääntö kuin poikkeus. (ÄS I s. 214.)

Olen edellä keskittynyt lähinnä sellaisiin tärkeisiin seikkoihin, jotka tulevat puheeksi kaikissa kirjoissa, ja enintään sivumennen maininnut asioista, jotka esiintyvät vain osassa kirjoja ja joiden puuttuminen ei nähdäkseni ainakaan pahasti loukkaa aiheesta saatavaa kokonaiskuvaa. Joissain kohdin olen ollut tarkastelussani ylimalkainen. Joissain kohdin olen taas hienontanut käsittelyä jopa pikutarkaksi — varsinkin kun on ollut aiheellista osoittaa se suurpiirteisyys, joka toisinaan leimaa juuri tarkkuutta kaipavien kohtien käsittelyä. Kokonaan olen jättänyt käsittelemättä kielen vaihtelun eri kohtiin liittyvät tehtävät; katson niihin sisältyvän runsaasti sellaista puhtaasti didaktista ainesta, jonka arviointiin en ole pätevä. Olen koko ajan koettanut suhteuttaa arvion oppikirjojen yleiseen tietomäärään. Se ei siis vastaa henkilökohtaista käsitystäni (ks. tuonnempaa) siitä, minkä verran nykylukiolaisia pitäisi puhutun kielen eri muotoihin perehdyttää.

Lukijalle on selvinnyt, että yksi sarja saa kiitosta yhdestä asiasta ja toinen toisesta. Sen vuoksi ei esitysten kokonaisar-

viointi ole lainkaan helppoa. Arviooni vaikuttavat seuraavat kaksi seikkaa: disposition pohjalta muodostuva kokonaisvaikutelma sekä yksityiskohtien rikkeitömyys. KK:n ja ÄS:n esitysten välillä en osaa tehdä eroa. Vakuuttavamman kuvan saa LÄ:stä, joka nähdäkseen ainakin kokonaisvaikutelman osalta yltyä korkeammalle kuin kaksi edellistä. Kun LK:ssa on dispositio kohdallaan ja asiat esitetty keskitetysti 3. kurssissa ja ainakin ilman isompia rikkeitä, se asettuu kielen vaihtelun osalta selvästi ykköseksi. Sen paikoin hieman tieteellisvärinen kieliasukaan tuskin on liian vaikea lukiolaisten omaksua.

Kaikissa esityksissä on kuitenkin yhteinen vika: on pysytty aivan liikaa kouluhallituksen sanelemassa oppimääräsuunnitelmassa ja pyritty — LK:ssakin lähes senttimittaisesti — tasapainoilemaan vaihtelun eri muotojen esityksessä niin, että yksikään vaihtelun muoto ei painotu muita enemmän. Nähdäkseen olisi ollut mahdollista ja asialle kaikin tavoin eduksi painottaa esitystä vanhojen kansanmurteiden hyväksi ja silmäillä tapahtumassa olevaa kielellistä murrosta vain hyvin ylimalkaisesti tuolta pohjalta — ylimalkaisesti senkin vuoksi, että noista uudemmissa puhekielen muodosta puuttuu vielä eksaktit tutkimustulokset. Kurssin otsikkokin voisi kuulua »kielen vaihtelun» asemesta »suomen murteet». Näin välttyttäisiin otsikkoa myöten puhumasta »kielen vaihtelusta», joka kyllä nykyisin on kielitieteen muotermejä mutta joka luontuu oppikirjatekstiin vielä huonommin kuin kielitieteelliseen tekstiin.

Näin olen, tahtomattani, tullut kouluhallituksen oppimääräsuunnitelmaan. Sen tarkastelu ei voi tietysti olla kuin enintään toissijainen tehtäväni senkään vuoksi, että tarkastelen syntyntä kirjastoa vain yhdestä näkökulmasta.

Tulin edellä puhuneeksi »koko maailmaa syleilevistä tavoitteista». Kun sen kirjoitettuani kuulin erään kokeneen äidinkielen opettajan mainitsevan, että oppimääräsuunnitelma sisältää »kaiken maan ja taivaan väliltä», ja kun samantapaisia ajatuksia kuulee esitettävän alan

ammattilaisten piirissä tämän tästä (mm. Raili Joensuu ja Eeva Kylänpää, Vir. 1983 s. 281), arvelen olevani ainakin siinä määrin oikeassa, että uskallan palata kirjoitukseni lopussa asiaan. Käsitykseni nimittäin on, että tuo kurssimuotoisen lukion äidinkielen moniportainen oppimääräsuunnitelma on todella sullomalla sullottu täyteen mitä moninlaisimpia tavoitteita ym. asiaa. Kun suunnitelmassa eivät erotu sivuasioista pääasiat ja kun kirjantekijät ovat olleet sidoksissa suunnitelmaan, on lukiolaisten opittavaksi syntynyt äidinkielen kursseja, jotka vaativat paitsi oppilailta myös opettajilta paljon. Kaikkea ei tietysti voi nykyisin tuntimäärin ajatellakaan opetettavaksi, ja ennen kuin rytöä on niin paljon vesottu, että metsä näkyisi, on jokaisen opettajan oltava kovassa risusavotassa. Tulee vain kysyneeksi, ehtivätkö opettajat lukukausien kiireiltä savottatöihin, ja jos ehtivät, niin eikö ole pelättävissä, että kiireessä tulee karsitukseksi sellaistaakin, jonka soisi kasvavan.

Uuden lukion ongelmat eivät ole yksin äidinkielen opetuksen ongelmia. Tämä on käynyt ilmi mm. viime vuosien sanomalehtikirjoittelusta, joka kaikkineen on kyllä ollut yllättävän vaisua mutta joka aivan viime aikoina on ainakin Tampereen puolella selvästi vilkastunut. Seuraavassa otteita kolmen kokeneen opettajan, Tampereen normaalikoulun biologian lehtorin tri Matti Leinosen, Tampereen lukion saksan kielen lehtorin Annikki Lehtolan ja Tampereen normaalikoulun uskonnon ja psykologian lehtorin Antti Soinnun, järkipuhetta sisältävistä kirjoituksista, jotka on julkaistu Aamulehdessä, Leinosen kirjoitus 29. syyskuuta 1983 otsikolla »Lukion ahdistus», Lehtolan kirjoitus 18. tammikuuta 1985 otsikolla »Uusi lukio — askel kilpailuyhteiskuntaan» ja Soinnun kirjoitus 25. tammikuuta 1985 otsikolla »Uuden lukion epäkohdat».

Yhden kurssin pituus on 38 oppituntia. Lukion aikana suoritettavien kurssien määrä vaihtelee oppiaineesta riippuen. Esimerkiksi biologiassa on kolme, äidin-

Äidinkielen opetus

kielessä kahdeksan ja laajassa matematiikassa yksitoista kurssia. Tavanomaiseen suomalaiseen tapaan kukin kurssi on huohottavan täynnä tiukkaa asiaa. (Leinonen.)

Nimenomaan lukion opettajien — alansa asiantuntijoina — pitäisi kiireesti kaivaa esiin uuden lukion tavoitteet, todeta nykyinen mieletön meno ja räjäyttää siihen johtanut arvostelujärjestelmä. Muitakin, inhimillisempiä, laaja-alaisia kulttuuri-ihmisiä kasvattavia menetelmiä toki on. (Leinonen.)

On oireellista ja hälyttävää, että uuden lukion ongelmat tulivat esiin — lääkäripäivillä. Sekä HYKS:n psykiatri että arvostettu pedagogi totesivat kumpikin yhtäpitävästi, ettei kurssimuotoinen lukio ole vastannut siihen asetettuja toiveita. (Lehtola.)

Keskustellessani lukion oppilaiden sekä eri aineiden opettajien kanssa on yleisin valituksen aihe, että kurssien oppimäärät on määrätty kauttaaltaan liian laajoiksi. Koulutyötä haittaa jatkuva kiire, samoin myös pelko siitä, ettei kurssin oppimäärää saada ajoissa suoritetuksi loppuun. Kuitenkin rauhallinen tahti ja kiireettömyys takaisivat turvallisen ja viihtyisän ilmapiirin, mikä noorten kehityksen kannalta olisi välttämätöntä.

Tällaisessa tilanteessa viisas opettaja tietysti pyrkii arvioimaan oppilaiden edellytykset ja karsii kursseja tai vähät välittää kurssikokonaisuuksista. Tietylainen epäonnistumisen tunne siitäkin jää sekä opettajalle että oppilaille — kun nyt keran ollaan kurssimuotoisessa lukiossa... Ja niin sitä sitten yritetään kovalla vauhdilla lukea kirja toisensa jälkeen. Ketkä tästä hyötyvät? Ainakin kirjantekijät ja kirjankustantajat. (Lehtola.)

Kokeilutoimintaa tosin joissakin kouluissa harjoitettiin. Palaute oli myönteinen niin kuin kokeilutoiminnassa aina asiaan kuuluu. Kokeilu-aika oli kuitenkin liian lyhyt riittävän perusteellisten ja myös kriittisten johtopäätösten tekemiseen. Tästä samasta asiasta totesi dosentti Veikko Aalberg äskeisillä lääkäripäivillä: »Kun koululaitoksen hallintoa on jatkuvasti lisätty ja keskitetty, ovat opettajien mielipiteet jääneet yhä enemmän syrjään ja luottamus heidän ammattitaitoonsa on kärsinyt.» (Lehtola.)

Kun opettajat pyrkivät ilmaisemaan huolestumisensa, ja joskus jopa tuskastumisensa, nykyisen lukion ilmeisiin heikkouksiin, heitä on syytetty uudistumishalun puutteesta ja aikamme muotitaidista — urautumisesta. Ehkä heidän mielipiteisiinsä ja kokemuksiinsa kannattaa kiinnittää vastedes enemmän huomiota. He eivät välitä pelkästään omia näkemyksiään ja tuntojaan. Heillä on jokapäiväinen yhteys varsinaisiin asianosaisiin, oppilaisiin. Opettaja näkee ja tuntee koulun arkipäivän, sen rutiinit, sen hyvät ja huonot hetket. Hän ehkä tietää enemmän opiskelun kuluttavasta harmaudesta kuin virastossa pohdiskeleva suunnittelija. (Lehtola.)

Lukion opettajien kannanottoja ei selvitetty ainakaan siten, että niistä olisi saatu luotettavat tulokset. Sen sijaan uudistajat ovat tuoneet esiin mm. erään tutkimuksen lukiolaisten motivaatiosta. Siihen oli valittu oppilaita Suomesta, Ruotsista, Saksasta, jopa Intiastakin. Olen kahdessakin koulutustilaisuudessa, Tampereella ja vähän myöhemmin Heinolan kurssikeskuksessa, kuullut siitä kouluhallituksen edustajalta, joka on ollut aktiivisesti mukana lukiouudistuksessa.

Tuon 'tutkimuksen' mukaan suomalaisten lukiolaisten motivaatio on ollut vanhan lukion aikana selvästi heikompi kuin esim. em. vertailumaitten oppilaitten. Heti ensimmäisen kerran kuultuani asiasta kysyin, onko tutkittu myös, minkä verran ikäluokasta vertailumaissa siirtyy lukioon. Siitä en saanut mitään tietoa. Tällaisessa tutkimuksessa perusedellytyksenä on pidettävä vertailijain ryhmien vertailukelpoisuutta. On tetysti otettava monta asiaa huomioon ennen vertailuja, mutta ainakin se on selvää, että esim. Intiassa vain pieni murto-osa väestöstä voi käydä lukion, ja jo pelkästään siksi lukiolaisten motivaatio on korkea. Meillä moni peruskoulunsa käynyt tulee lukioon, kun hän ja hänen vanhempansa eivät keksi muutaakaan vaihtoehtoa opiskelussa. Ehkä vielä nykyäänkin se johtuu myös ylioppilastutkinnon ylivarvostuksesta.

Kun toisen kerran kuulin samalta kouluhallituksen edustajalta tuosta lukiolaisten motivaatiota koskevasta tutkimuksesta, toistin puolestani huomautukseni em. syistä sen epäluotettavuudesta. Hän lupasi minun kuulteni olla siitä enää puhumatta. Toivoin hänen vaikenevan siitä kokonaan. En ole päässyt vaikutelmasta,

että esim. tuon tutkimuksen perusteella on motivoitu lukiouudistusta. (Sointu.)

Olen siteerannut koulumaailman ammattilaisten ajatuksia laajasti ensinnäkin siksi, että kurssimuotoisen lukion äidinkielen oppimääräsuunnitelmaan ja siihen pohjaaviin oppikirjasarjoihin tutustuneena saatan yhtyä niihin täysin. Toisaalta olen ottanut ne puheeksi siitäkkin syystä, että samantapaisia ajatuksia tulee mieleen myös eräistä muista virkamiestäinä tehdyistä ja mahtikäskyin toteutetuista uudistuksista, joilla viime vuosina on koeteltu paitsi koulu- myös yliopistoyhteisöä. Osa noista uudistuksista, kunhan virheet on korjattu, voi merkitä myönteistä kehitystä. Osasta uudistuksia on kuitenkin

tullut niin täydellisiä susia, että peruskorjauksestakaan tuskin on apua. Pitää purkaa entinen ensin maan tasalle ja rakentaa uudelleen mutta sellaisin piirustuksin, että lopputulos ainakin pääosin muistuttaa sitä koulua ja yliopistoa, jota 1970-luvun alussa alettiin uudistaa. Jossain asiassa on jo otettu lusikka kauniiseen käteen ja palattu vanhaan. Kyseeseen tulevilta viranomaisilta vaaditaan nyt rohkeutta tunnustaa kaikki tehdyt virheet ja saman tien oikaista ne. Mitä ennemmin rohkeutta löytyy, sitä nopeammin niin koulu- kuin yliopistolaitos palaavat opetusta ja tutkimusta hedelmöittävään normaaliin elämänmenoon.

PEKKA LEHTIMÄKI